

La Gran Depressió a l'agricultura anglesa

per Alun Howkins *

Aquest article s'ha d'entendre en el context d'un plantejament més general que suggereix que la crisi de l'agricultura europea, a partir de la dècada del 1880, va donar lloc a un conjunt de canvis fonamentals a les economies agràries de l'oest i del sud d'Europa i, en particular, en les relacions de producció que afecten els treballadors. Per tal d'entendre la natura d'aquests canvis a Anglaterra i al País de Gal·les, i la manera com els han interpretat els historiadors, s'ha de començar fent un breu resum de la visió que els contemporanis tenien de l'anomenada Gran Depressió. La visió contemporània era relativament simple: una colla de pèssimes collites de cereals, que havien començat el 1879, seguides «per tres anys successius (de) primaveres crues i estius plujosos, exposaren l'agricultura britànica, que ja es trobava greument pressionada pels impostos locals, les rendes elevades i els alts costos de producció, a l'aflluència sobtada de productes alimentaris estrangers més barats».¹ Com a conseqüència, a la tardor del 1879 Henry Chaplin, membre del parlament pel districte electoral rural i agrícola de Sleaford, al Lincolnshire, i propietari d'uns 23.000 acres (9.200 hectàrees) d'excel·lent terra de conreu, va proposar la creació d'una Comissió Reial per a estudiar els problemes de l'agricultura. La Royal Commission on the Depressed State of the Agricultural Interest es reuní degudament i va fer públic l'informe final l'any 1882. Aquest document argumentava que l'agricultura anglesa en el seu conjunt es trobava en una crisi sense precedents que afectava tots els sectors i totes les regions d'Anglaterra. Proposaven una sèrie de mesures que anaven essencialment adreçades a protegir els grans agricultors capitalistes. Malgrat la creació d'una altra Comissió Reial a la dècada del 1890, alguns membres de la qual posaren en qüestió aquests plantejaments, la imatge esmentada va continuar sent la dominant entre els contemporanis.² L'edició de l'obra de Roland Prothero, *Pioneers and Progress of English Farming*, l'any 1888, publicada un altre cop el 1912 en una versió més extensa amb el

* Alun Howkins, School of Cultural and Community Studies, Universitat de Sussex, Brighton.

1. Roland PROTHERO (posteriorment Lord Ernle), *English Farming Past and Present* (Londres 1912), ps. 374-378.

2. T. W. FLETCHER, *The Great Depression of English Agriculture 1873-1896*, dins W. E. MINCHINTON (comp.), *Essays in Agrarian History* (Newton Abbot 1968), ps. 248-255.

títol d'*English Farming Past and Present*, fou un gran suport per a aquesta visió. Prothero era una figura clau com a escriptor i portaveu de l'agricultura. El 1914 va ser escollit Membre del Parlament, del partit conservador, per la Universitat d'Oxford i el 1916 arribà a ser president del Board of Agriculture. La versió de Prothero, donada la seva posició i encara més després que aparegué com a obra erudita, es va rebre en general com el relat definitiu de la depressió.³

Aquesta visió ha estat posteriorment qüestionada pels historiadors moderns.⁴ En primer lloc, com mostrà fa alguns anys T. W. Fletcher, les dades recollides per la Royal Commission on the Depressed State of the Agricultural Interest eren, en el millor dels casos, fragmentàries. La composició de la Comissió era controlada per «l'aristocràcia terratinent i la *gentry*, tots ells amb grans propietats al sud i les *midlands* ... [i] amb uns testimonis pagesos que reflectien de manera aclaparadora els interessos cerealícoles». En conseqüència, la comissió estava dominada per les visions del sector que més havia sofert per la caiguda dels preus del blat: els grans agricultors amb terres conreables del sud i de l'est. L'interès econòmic d'aquests grups els portà a accentuar la naturalesa universal de la depressió i els seus efectes calamitosos en la producció agrícola. El seu objectiu era canviar o eliminar tot un ventall de «càrregues que pesen sobre l'agricultura» —per utilitzar una frase contemporània—, que eren, en realitat, els problemes del seu mateix sector.

El treball de Fletcher dugué a una segona, i més central, reavaluació de l'agricultura anglesa a partir de la dècada del 1880. Consistia a seguir alguns observadors del final del segle XIX i a veure els diversos efectes regionals i socials de la depressió en lloc de considerar-la un fenomen nacional i uniforme. Com escrivia P. J. Perry l'any 1974, «l'experiència de la depressió variava tant espacialment com temporal. No totes les àrees, ni tots els sistemes de conreu, i certament no tots els individus es veieren afectats de manera igual o simultània».⁵ Fletcher assenyalava, en la seva pròpia obra, el que ell considerava la distinció fonamental, entre el ramader i l'agricultor: «No era només que els agricultors, situats majoritàriament al sud i a l'est, sofrissin una forta baixada dels preus de llurs

3. PROTHERO, *English Farming*, capítol XVIII; Roland PROTHERO, *Pioneers and Progress of English Farming* (Londres 1888), ps. 126-127.

4. Per a un tractament general *vid.* F. M. L. THOMPSON, *Los efectos de la depresión agraria en Gran Bretaña, 1870-1914*, dins Ramon GARRABOU (comp.), *La crisis agraria de fines del siglo XIX* (Barcelona 1988); E. J. T. COLLINS, *Agriculture in a Free Trade Economy: Great Britain 1870-1930*, dins Pasquale VILLANI (comp.), *Trasformazioni delle società rurali nei paesi dell'Europa occidentale e mediterranea (secolo XIX-XX)* (Nàpols 1986).

5. P. J. PERRY, *British Farming in the Great Depression 1870-1914. An Historical Geography* (Newton Abbot 1974), p. 21.

principals productes, mentre que els ramaders, que predominaven al nord i a l'oest, es beneficiaven de preus més favorables; cada caiguda del preu dels cereals, tan perjudicial per als productors de gra, era per als ramaders un guany evident perquè comportava una reducció del preu del seu *input* més important: el pinso.»⁶

Hí havia, és clar, altres factors. La proximitat dels mercats urbans era un element clau, en especial per als petits productors familiars, com també ho era la qualitat del sòl; però la distinció, al nivell més simple, resta vital. El que significa és que alguns comtats o regions sobrevisquen, i encara prosperaren durant la depressió. Les zones lleteres del Lancashire, que eren properes als mercats urbans, forniren a Fletcher la crítica de la visió tradicional de la depressió. Les àrees de conreu d'hortalisses del mateix comtat, malgrat que patiren la caiguda de preus, suportaren força bé la depressió, encara que els pagesos de la zona opinessin que tenien problemes.⁷ A l'altre extrem de l'espectre, els sòls de bona qualitat i les economies d'escala de les grans explotacions d'East Anglia, Northumberland i parts del Linconshire protegiren aquestes àrees contra el pitjor de la caiguda dels preus i els permeteren continuar el conreu de cereals introduint-hi solament petites modificacions.⁸ Això no obstant, no hauria d'ocultar el fet que molts comtats patiren pitjors condicions. Probablement, Essex fou un dels comtats més castigats de tots; gairebé es convertí en una *cause celebre*. Com escriu E.J.T. Collins, «els efectes de la Gran Depressió se sentiren d'una manera més severa al districte bladder d'Essex que no a cap més part d'Anglaterra...; a la meitat est del districte, entre la Great Essex Road i el mar, milers d'acres quedaren sense conrear».⁹ Però pertot, fins i tot en comtats relativament pròspers com Lancashire, com ha assenyalat Mutch, «els agricultors creien que la seva activitat estava paralitzada per la depressió i que eren imprescindibles remeis immediats si no es volia arribar a la desfeta com els seus homòlegs del sud».¹⁰ Aquest sentiment no estava restringit al Lancashire; el treball sobre Norfolk mostra respostes similars,¹¹ i Perry argumenta que molts agricultors i propietaris de terres de tota la Gran Bretanya creien estar vivint temps difícils, fos quina fos la realitat objectiva de llur

6. T. W. FLETCHER, *English Farming*, p. 247.

7. Alistair MUTCH, *Lancashire Farmers Organisations and Agricultural Depression in Lancashire, 1890-1900*, «Agricultural History Review», vol. 31 (1983), ps. 27-30.

8. Alun HOWKINS, *Reshaping Rural England, 1850-1925. A Social History* (Londres 1991), caps. 6 i 8.

9. E. J. T. COLLINS, *A History of the Orsett Estate 1743-1914* (Thurrock 1978), ps. 64 i següents.

10. MUTCH, *Lancashire Farmers*, p. 35.

11. Alun HOWKINS, *Poor Labouring Men* (Londres 1985), cap. 1.

posició.¹² Des del punt de vista de la força de treball —i això fou decisiu— aquesta situació va fer que els agricultors retallessin costos, en especial els costos en treball, ja fos reduint la demanda d'*inputs* de treball, ja fos modificant la forma de conreu o el model de treball.

L'altra diferenciació decisiva és la que es fonamenta en les relacions de producció. De nou entre els historiadors actuals hi ha un gran acord. Acceptant les diferències regionals, s'argumenta que els propietaris, com a grup, van ser probablement els que més patiren durant el període 1880-1914. Malgrat que patir en aquest cas és, evidentment, un terme relatiu. Bellerby ha demostrat que les rendes varen ser, en el període 1897-1902, una mitjana d'un 40% inferiors a les del període 1870-1873, i les reduccions més importants es van produir a les àrees conreables del sud i de l'est. D'una manera semblant, s'argumenta que els ingressos dels agricultors varen disminuir dràsticament en el mateix període. Des d'aquesta perspectiva, solament els bracers van millorar atès l'augment dels salaris reals i nominals durant el període que va des de la dècada del 1870 fins al 1914.¹³ En tots aquests estudis, els treballadors rurals han rebut molta poca atenció, i en general no va més enllà d'una simple discussió de salaris. També s'han fet relats d'aspectes molt específics del canvi rural en aquest període, per exemple el creixement de les *trade unions* entre sectors dels pobres rurals, però no hi ha hagut un intent real de sistematitzar les diverses experiències dels treballadors pobres, i donar-los unitat, en la línia que segons la declaració d'intencions d'aquesta conferència s'hauria de fer.

El primer problema al qual ens hem d'enfrontar és historiogràfic. Encara que molts historiadors han subratllat les varietats regionals del sistema agrícola a Anglaterra, molt pocs han intentat veure què significava això en termes dels que treballaven la terra en qualsevol d'aquests sistemes. Per a la majoria d'autors que treballen sobre la crisi dels anys posteriors al 1880, aquesta avaluació només és possible en termes de salaris. Això és conseqüència del fet que la majoria dels estudis sobre la mà d'obra agrícola s'han fet sobre investigacions relatives als districtes del sud d'Anglaterra, on —s'argumenta— cap a les dècades del 1840 i el 1850 la gran majoria dels pobres rurals eren bracers sense terra que es llogaven per un dia o una setmana, tot i que sovint romanguessin en una explotació agrícola durant uns quants anys. El camí seguit per arribar a aquest punt pot variar molt, des d'un d'essencialment marxista, com el de Hobsbawm i Rudé, fins a un de més conservador, com el de Chambers i

12. PERRY, *British Farming*, p. 183.

13. Un bon resum es pot trobar a COLLINS, *Agriculture in a Free Trade Economy*, ps. 69-70.

Mingay, que els condueix, però, a la mateixa conclusió.¹⁴ Anne Kussmaul, que no pertany a cap d'aquestes dues branques, resumeix acuradament aquesta posició quan parla de l'«extinció» dels mossos i criats amb allotjament a l'explotació a la dècada del 1850: «Moltes espècies no han evolucionat cap a altres de noves, s'han extingit i el seu hàbitat ha estat ocupat per espècies coetànies més ben adaptades al medi. El sistema de mossos i criats allotjats a l'explotació agrícola no va evolucionar en una nova forma de treball. Es va esfondrar. L'augment de la mida de les explotacions i la millora de la posició social dels agricultors, les menors oportunitats dels pobres de ser una altra cosa que assalariats, el creixement de població, tot va conduir a la quasi total substitució d'aquella per la institució coetània, el treball a jornal.»¹⁵

No obstant això, aquesta afirmació és massa simple. Malgrat que la majoria dels treballadors a temps complet a les explotacions angleses es convertiren en jornalers amb l'escomesa de la Gran Depressió, hi va haver amplis grups que no ho feren. No és sorprenent que aquests diferents grups experimentessin la depressió de manera diferent i que els efectes d'aquesta sobre ells també fossin diversos. Examinem aquests grups un per un al principi de la crisi i després avancem alguns suggeriments generals sobre les maneres com la crisi pogué afectar aquests diferents grups. En la fase actual, aquests canvis solament es poden identificar de manera provisional.

Per raons de conveniència distingiré tres grups. El primer és el dels petits productors familiars. Els components d'aquest grup, tot i que poques vegades eren propietaris o arrendataris, tenien petites quantitats de terra que servien per a proveir alguna part de la subsistència o de l'ingrés familiar. El segon és el dels mossos de l'explotació agrícola, que es contractaven per anys i vivien a l'explotació. I el tercer eren els «veritables» jornalers, els que es contractaven per dies, bé que sovint cobraven per setmanades, i vivien fora de l'explotació. Cap d'aquestes categories no és simple o unitària; cada regió donava lloc a una varietat de formes de cadascuna. Em referiré, quan calgui, a aquestes diferències. No obstant això, hi havia canvis que afectaven tots els grups. Durant tot el període que va des del 1870 al 1914 la població ocupada a l'agricultura a Anglaterra i a Gal·les va disminuir tant de manera absoluta com relativa. L'any 1870, segons les xifres reelaborades que inclouen la major part del treball familiar i les dones que eren treballadores agrícoles, hi havia 1.585.755

14. E. J. HOBSBAWM i George RUDE, *Captain Swing* (Londres 1969); J. D. CHAMBERS i G. E. MINGAY, *The Agricultural Revolution 1750-1880* (Londres 1966).

15. ANNE KUSSMAUL, *Servant in Husbandry in Early Modern England* (Cambridge 1981), ps. 133-134.

persones treballant a l'agricultura. Pels voltants del 1911, el darrer cens anterior al 1914, n'hi havia 1.039.670: s'havien reduït en un 35% aproximadament. Tanmateix, en el mateix període la proporció de la força de treball ocupada a l'agricultura disminuï des dels voltants del 15% al 8% aproximadament. En el mateix període la participació de l'agricultura a l'ingrés nacional havia baixat de l'11% al 6%.¹⁶

Tornarem a algunes d'aquestes xifres en la mesura que afectaren directament alguns dels grups que treballaven a l'agricultura. Ara, però, vull centrar-me en cadascun dels grups. En primer lloc, en els petits productors familiars (o domèstics). Aquest és, en alguns sentits, el grup més difícil. Fa molt de temps que els historiadors han indicat que la noció de pagesia no és adequada per a Anglaterra després del segle XVII. Altres escriptors, per exemple Alan Macfarlane, han anat més lluny encara i han argumentat que Anglaterra no ha tingut mai una pagesia en el sentit que aquest grup té al continent europeu.¹⁷ Nogensmenys, recentment l'obra de Reed i Donajgrodski ha suggerit que aquest grup no solament existeix, sinó que s'hauria de considerar com una formació econòmica i social separada.¹⁸ Reed defineix els membres d'aquest grup com aquells que, d'una banda, «no lloguen treball, o no s'apropien valor excedent del treball contractat», però que, d'una altra, «no es mantenen venent llur força de treball, o com a mínim no ho fan completament o de manera predominant». Aquest grup (o grups) podria incloure petits productors artesans, però aquest sector no és el que ara m'ocupa.¹⁹

Si fem aquest tipus de definició, els petits productors familiars no eren, sens dubte, un grup reduït a les àrees «marginals» d'Escòcia, Irlanda i Gal·les, sinó que existien a tots els comtats anglesos. L'any 1871, per exemple, en una mostra de 17 comtats rurals anglesos, al voltant d'un 37% de les explotacions eren per dessota dels 40 acres (16 hectàrees) i no contractaven treball de manera regular.²⁰ En termes molt generals aquestes explotacions tendien a ser al nord i a l'oest del país, encara que fins i tot en algunes zones de les àrees capitalistes més «avançades» hi havia àrees de producció familiar. Poques d'aquestes petites explotacions, a Anglaterra en oposició a Gal·les, produïen solament per a

16. Alun HOWKINS, *Reshaping Rural England 1850-1925. A Social History* (Londres 1991).

17. Alan MACFARLANE, *The Origins of English Individualism* (Oxford 1978).

18. Vid. el treball recent de Mick REED, *Class and Conflict in Rural England*, dins Mick REED i Roger WELLS (eds.), *Class, Conflict and Protest in the English Countryside 1700-1800* (Londres 1990); i també A. P. DONAJGRODSKI, *Twentieth Century Rural England: a Case for «Peasant Studies»*, «Journal of Peasant Studies», 16 (1989).

19. REED, *Class and Conflict*, ps. 10-12.

20. *Census of England and Wales for the Year 1871* (1873 c 872-1, ps. XLIV-XLLV).

la subsistència, tot i que moltes tenien una elevada proporció de producció per a la subsistència o el bescanvi amb altres productors familiars o amb grups més orientats al mercat. Això significava que una proporció del seu producte es venia al mercat i que, per tant, aquests productors familiars fins a un cert punt existien dins d'unes relacions de mercat capitalistes. Malgrat tot, com argumenta Reed, això no significa pas que les seves actituds fossin necessàriament empresarials. «A diferència dels productors capitalistes, que cercaven treure el màxim benefici del capital invertit, els productors familiars es preocupaven més de l'interès familiar que de l'individual. S'interessaven més per les necessitats familiars i les obligacions envers el veïnat que pels beneficis del comerç.»²¹ Aquesta mena de relacions es tancaven tant en acords «informals» del tipus que Reed anomena «*gnawing it out*» com en obligacions més formals. Molts productors familiars, per exemple, bescanviaven el producte de llurs petites explotacions entre ells i creaven lligams de reciprocitat. Un home que s'havia criat en una tinença pastoral del comtat interior de Leicester escrivia: «Els ous eren la moneda de la mare, igual com les clòtxines de cauri ho són en algunes illes exòtiques. Sempre que hi havia petits deutes per saldar amb gent del poble, se'ls donava a escollir entre diners i ous. La darrera era la millor adquisició i tots els del poble ho sabien. Així, els ous pagaven els mitjons i les bufandes de punt, la confecció i la reforma dels vestits, la neteja de les xemeneies i de les estores.»²²

Els canvis d'aquesta mena podien arribar a ser formals, especialment on s'intercanviava o es compartia treball. Els documents d'una explotació de 139 acres (55 hectàrees) del comtat occidental de Devon mostren com els pagesos del veïnat amb explotacions menors contreïen deutes de llavor, formatge i sidra i «manllevaven» treballadors i maquinària de l'explotació més gran a l'època de la batuda o de la sega. A canvi treballaven per a l'explotació més gran a l'època de treball més intens de l'any. Totes aquestes càrregues són anotades amb cura en els comptes de l'explotació corresponents a la dècada del 1890.²³ A Gal·les aquests acords eren la base d'un complex sistema social. Allí els *cottagers* tenien camps de patates que els agricultors amb explotacions més grans llauraven i sembraven per a ells. A canvi, ells i llurs famílies treballaven per als agricultors capitalistes a l'època de la sega del fenc i de la collita. Aquest sistema era

21. Mick REED, «*Gnawing it out*»: *A New Look at Economic Relations in Nineteenth-Century Rural England*, «Rural History», 1 (1990), p. 84.

22. Devon Record Office (Exeter) (DRO 337 B. Add 2.SS1) Record of Whitehall Farm, Luppitt, nr Honiton.

23. Devon Record Office (Exeter) (DRO 337 B. Add 2.SS1) Record of Whitehall Farm, Luppitt, nr Honiton.

acuradament regulat i creava un lligam de grup clarament definit que els vinculava amb obligacions mútues.²⁴

Per descomptat, cap d'aquests productors familiars no estava totalment separat del mercat, i fou precisament aquesta relació la que sovint va decidir com pogueren sobreviure a la crisi després del 1880; tornarem sobre aquest tema, tot i que sovint tenien una relació diferent amb el capital, com a treballadors a temps parcial, que era àdhuc més important. Per exemple, als comptats del sud-est, Sussex i Kent, les terres altes situades al nord d'aquests comtats mantingueren un gran nombre de petites explotacions fins a les dècades del 1880 i del 1890. No obstant això, és palès que la seva supervivència depenia, com a mínim en part, de la possibilitat dels qui les menaven per anar com a treballadors emigrants a les explotacions més grans situades més a la vora de la costa i guanyar diners durant la collita, per tal de pagar la renda i comprar llavors, eines i roba. D'una manera semblant, la classe dels *cottars* de l'oest de Gal·les treballava tot sovint a les mines de carbó de l'àrea de Llanelli durant l'hivern; mentre que a Allandale, al nord d'Anglaterra, els homes de la família treballaven a les mines de plom d'Allanheads o a les de carbó de Consett.²⁵

Els productors familiars mantenien una relació simbiòtica amb el capitalisme agrari. En la major part del seu treball i de les seves pràctiques culturals n'estaven separats i formalment ni explotaven la força de treball d'altri (fora de la família) ni eren regularment explotats. Nogensmenys, depenien tant del mercat capitalista com de l'estructura d'ocupació capitalista per tal d'obtenir salaris en diners i un ventall de productes i serveis. Això vol dir que la crisi dels anys posteriors al 1879 els afectà de manera directa i indirecta, per bé que en alguns aspectes romanguessin «fora» de les principals àrees de relacions capitalistes.

El segon grup que vull prendre en consideració és el dels mossos i criats agrícoles. Com ja hem vist, Kussmaul ha argumentat que aquesta forma de contractació havia desaparegut, més o menys, a les explotacions agrícoles de la major part d'Anglaterra al voltant de la dècada del 1850. Ací, com a tot arreu, la regionalitat és una clau variable. És cert que al sud i a l'est els mossos eren escassos a la dècada del 1870. No obstant això, en sobrevivien bosses, especialment a les zones altes de Kent i Surrey. A nivell nacional, el 1871, darrer any en què es distingeix entre

24. David JENKINS, *The Agricultural Community in South-West Wales at the Turn of the Twentieth Century* (Cardiff 1971).

25. Sobre Sussex, *vid.* Peter BRANDON i Brian SHORT, *The South East from AD 1000* (Londres 1990), ps. 329-321; sobre Gal·les, *vid.* JENKINS, *The Agricultural Community...*, capítol II; sobre Allandale, *vid.* HOWKINS, *Reshaping Rural England*, p. 41.

mossos i bracers, un 14,5% de la força de treball masculina contractada i un 42% de la femenina eren criats i mossos. Però en alguns comtats la xifra era molt més elevada. A l'East Riding del Yorkshire, al nord-est d'Anglaterra, el 40% de tots els treballadors contractats eren descrits com a criats agrícoles, mentre que a l'altre extrem, a Norfolk, menys d'un 1% «vivien a l'explotació» a la mateixa data.²⁶ Allò que és instructiu d'aquests casos és que ambdós comtats eren àrees de grans explotacions conreables. La supervivència del *living in* no es fonamentava en la naturalesa del conreu, sinó més aviat en l'estructura socio-econòmica més àmplia d'una àrea. L'East Riding era una zona remota de terres altes «colonitzada» en gran part al final del segle XVIII i al principi del segle XIX. En conseqüència, hi havia pocs assentaments de pobles que proveïssin força de treball i, per tant, es reclutaven homes joves per un any que vivien en «barraques» a les explotacions, que estaven amunt en els Wolds, en una situació no gaire diferent de la Nova Zelanda colonial.²⁷ Aquest tipus de *living in* era clarament molt diferent de la situació «tradicional» del mosso agrícola, en la qual un o dos fills o filles d'una classe similar vivien durant un temps amb una família diferent i «aprenien un ofici» amb l'esperança de tenir, a la llarga, ells mateixos una explotació. Aquesta forma va sobreviure en algunes àrees, especialment al Lancashire, al nord-oest i en indrets de Devon i Somerset, al sud-oest i en zones de Gal·les. Ací les explotacions agrícoles eren molt més petites. Això volia dir que continuava existint la possibilitat que un fill d'un petit pagès o d'un *cottar* obtingués una tinença d'una manera que era molt improbable a les àrees de grans explotacions capitalistes. Aquest sistema també sobrevisqué als High Weald de Kent i Sussex, al sud-est.²⁸

El tercer grup de treballadors de l'agricultura eren els menys problemàtics des del punt de vista conceptual i també el grup de bon tros més nombrós: els treballadors simplement assalariats. L'any 1871 formaven el 85% de la força de treball masculina contractada i el 58% de la femenina, tot i que s'hauria de subratllar que els membres de les unitats de producció familiars no són inclosos en aquesta xifra. En la situació més extrema, el treball assalariat es llogava per un dia i no hi havia cap més relació entre el bracer i el qui li donava feina que el vincle monetari. Aquest tipus de relació «pura» estava restringida probablement sols a allò que els contemporanis haurien anomenat treball «temporer». Molts

26. *Census of England and Wales, 1871. Population Abstracts* (1873, c. 872).

27. Vid. Alun HOWKINS i Linda MERRICKS, *The Ploughboy and the Plough Play*, «Folk Music Journal» (1991).

28. B. M. SHORT, *The Decline of Living-in Servants in the Transition to Capitalist Farming; a Critique of the Sussex Evidence*, «Sussex Archeological Collections», 122 (1984).

d'aquests treballadors eren emigrants escocesos i, particularment, irlandesos, més un nombre d'emigrants urbans-rurals i també emigrants interns des de les àrees de producció familiar a aquelles de producció capitalista «pura».²⁹ A més, existia un «exèrcit residual» de treball format per dones i nens establerts a les àrees rurals. Aquests grups entraven en el procés de producció en els moments de màxima demanda, com cavar, aclarir els planters i especialment a les collites. És difícil quantificar la majoria dels aspectes referents a la força de treball emigrant. Abans de la dècada del 1870 el grup més gran el constituïen probablement els que procedien del sector de «petites explotacions de subsistència», en especial «la franja cèltica»: els Highlands escocesos, el país muntanyós de Gal·les i, sobretot, la zona oest d'Irlanda. A la dècada del 1840 hi havia probablement 60.000 treballadors irlandesos que anaven únicament a Anglaterra a la primavera i a l'estiu.³⁰ És impossible descobrir altres fonts relatives al treball més enllà de les reconstruccions locals detallades, però llur abast dóna alguna indicació de la mena de xifres que tractem. Per exemple, a la dècada del 1850 s'estimava que la demanda de treball, dins un sistema de conreu amb eines en la seva major part manuals, augmentava un 35% entre els mesos d'agost i octubre, davant els mesos de gener a març; i es tracta sens dubte d'una subestimació: la xifra real podria ser tan elevada, en algunes explotacions, com el 100%.³¹

Molts treballadors agrícoles que apareixen en el cens com a «bracers» treballaven de manera més regular, i, malgrat que podien llogar-se per dies o per setmanes, sovint romanien en un lloc per un període molt més llarg. De nou, però, hi havia moltes variacions regionals. A l'extrem nord d'Anglaterra, a Northumberland, per exemple, els treballadors es llogaven per un any en famílies completes, rebien cases a l'explotació i cobraven una bona part dels ingressos en espècie. El 1855 George Morton es va llogar a l'explotació Middleton de Northumberland a canvi d'«una vaca alimentada amb herba a l'estiu i amb fenc dels camps a l'hivern, casa gratuïta, carbó i 5,10 lliures en diners». Se li permetia tenir un porc i se li donaven unes quantitats de civada, ordi, pèsols i fesols, blat i sègol. Ell, a canvi, treballava per un any i «acordava proveir» dos treballadors més, membres de la seva família. Els pastors els pagaven sovint totalment en espècie en aquesta zona, com en el cas de George Crowmarsh, pastor de la mateixa explotació l'any 1853. Va rebre una casa, civada, ordi, sègol, pèsols i fesols i 8 ovelles a l'època de la venda, 8 ovelles de dos anys a

29. E. J. T. COLLINS, *Migrant Labour in British Agriculture in the Nineteenth Century*, «Economic History Review», 29 (1976), ps. 38-59.

30. *Ibid.*, ps. 45-51.

31. *Ibid.*, p. 39.

l'època de la venda i 8 *stone* (50 quilograms) de llana.³² Com en el cas del bracer, s'esperava que el pastor aportés treball de la seva família. Encara que hi havia altres zones, per exemple Dorset, a l'oest, on el treball familiar era comú, enlloc no estava tan desenvolupat i no era tan complex com a Northumberland. Per a molts treballadors les relacions productives es basaven principalment en el pagament en diners. Però, encara que informals, i sovint complexos, els acords per a pagar en espècie existien. Tot sovint s'associaven amb tasques específiques. Habitualment, durant les collites de cereals es donava cervesa o sidra a la majoria d'àrees agrícoles angleses; i, per descomptat, es va considerar tot un «dret» promoure vagues el 1918 quan els agricultors de Suffolk no pogueren donar la cervesa de la collita, malgrat que en aquesta data ja no era costum donar-la. A Gal·les, els menjars associats amb les activitats comunals de la batuda o la collita de les patates eren elaborades celebracions del treball acabat i del grup de treball i de veïnat que s'hi associava.³³

De tota manera, una gran part del «pagament en espècie» era menys regular i estructurat. Al sud i a l'est d'Anglaterra l'allotjament com a part del pagament era molt menys comú abans de la depressió del que generalment es creu. Es podia donar llet, o llet desnatada, però més sovint es venia als treballadors a bon preu, igual com es feia amb la farina. Algunes vegades es donava palla per tal d'embotir matalassos, i petites quantitats de gra o menjar per a les gallines o els porcs; però això era poc usual. Per Nadal es feien, però, «regals» als treballadors regulars i fins i tot als temporers que vivien al poble; i aquests quedaven sovint anotats als «llibres de salaris» (comptes de treball) de les explotacions.

La imatge dels que treballaven la terra a la vigília de la crisi a Anglaterra i a Gal·les és complexa. No hi havia un sol tipus de relacions de producció; com a mínim n'hi havia dos: un de «proletari» i l'altre de producció familiar. Però això amaga una immensa varietat de versions específiques i molt diferents de relacions salarials. Aquesta varietat és la que modificà de manera decisiva l'impacte de la crisi sobre els que treballaven la terra en diferents indrets i en diferents moments. En analitzar l'impacte de la crisi, vull subratllar que una gran part del que argumentaré es fonamenta en molts supòsits que no han estat encara comprovats a escala local. El meu material és també poc uniforme; sabem més coses sobre algunes zones que sobre d'altres. Però voldria presentar l'esquema general que segueix.

Vull capgirar l'ordre amb què hem vist els grups de treballadors i començar amb el «veritable» treballador assalariat, el que treballava a

32. Northumberland Record Office (NRO Z51/72, Simpson MS).

33. S. MINWED TALBOT, *Liberality and Hospitality. Food as Communication*, «Folk-life», 24 (1985-1986).

jornal. Aquest és el grup sobre el qual més s'ha escrit, però encara som lluny de tenir-ne una imatge completa. Un factor que unificà les àrees d'explotació agrícola i de la *mixed farming*, que cobreix una gran part del sud i de l'est, fou la resposta dels agricultors a la crisi retallant els costos. Això va tenir una munió de conseqüències per als bracers, tant de caire directe com indirecte. En primer lloc, i d'una manera directa, podia i va conduir a la manca d'ocupació, atès que el treball en si mateix era un dels principals costos, especialment perquè fins i tot els sectors més avançats de l'agricultura anglesa eren molt intensius en treball. A Gal·les es va donar una marcada tendència cap a un ús més intensiu del treball familiar, particularment a les petites explotacions.³⁴ A certes zones d'Anglaterra les fallides de les explotacions agrícoles tingueren el mateix efecte, particularment on «nous» pagesos procedents d'Escòcia i les àrees d'explotació familiar de l'oest emigraren cap a les empreses capitalistes del sud i de l'est, i treballaren amb una reduïda força de treball i el treball familiar tinences que abans havien donat ocupació a un bon nombre de bracers. Això fou particularment notable a Essex i en alguns comtats de les Midlands, com Oxfordshire i Northamptonshire.³⁵ No tan espectaculars varen ser els canvis menors causats per les alteracions en les pràctiques de conreu i d'explotació. El més evident va ser la conversió de terres de conreu en pastures, que tenia el doble avantatge per a l'agricultor de necessitar menys capital i fer possible la introducció al sector lleter, novament lucratiu. Però a moltes zones probablement tan important com això fou la simple reducció dels nivells normals del treball agrícola, per exemple en les operacions com escardar, treballar amb l'aixada, picar pedra, fer tanques, cavar rases i fer sistemes de drenatge, totes les quals eren tasques fetes per treballadors eventuais.

La qüestió dels treballadors eventuais planteja l'altre costat del problema. Parlant d'una manera grollera, la força de treball agrícola havia disminuït en termes absoluts des del 1850. En aquesta situació el dèficit estacional s'havia enfrontat amb un gran nombre de jornalers que empraven tecnologia manual. No obstant això, la despoblació rural va continuar, fins i tot a les èpoques més pròsperes i al voltant de la dècada de 1860 a moltes zones hi havia una escassetat periòdica de treballadors per a la collita. La situació va empitjorar a causa del ràpid descens del nombre de treballadors irlandesos que arribaven a Anglaterra a mesura que els efectes de la fam irlandesa dels anys 1845-1850 incidien en la societat irlandesa en el seu conjunt. Els primers anys de la dècada del 1880 arribaren a la Gran Bretanya menys de 30.000 irlandesos l'any, i el 1914 la xifra

34. VID. D. W. HOWELL i C. BARBER, *Wales*, dins F. M. L. THOMPSON (ed.), *The Cambridge Social History of Britain 1750-1850*, 3 vols. (Cambridge 1991), vol. 1, p. 243.

35. E. LORRAINE SMITH, *Go East for Farm* (Oxford 1932).

havia baixat a 15.000, una quarta part del nombre d'emigrants de la dècada del 1850.³⁶ El començament d'aquesta disminució fou anterior a la crisi i, en certa mesura, s'hagué de resoldre utilitzant més el treball dels infants, però sobretot el de les dones. Tanmateix, tingué un efecte més general d'augment dels jornals, que també havia tingut lloc entre els bracers amb una ocupació més regular, com a resultat del despoblament rural. Al final dels pitjors temps de la depressió els salaris dels jornalers amb una ocupació regular havia augmentat un 10% en un moment de disminució de preus. Nogensmenys, cal subratllar que una vegada més aquest panorama variava a nivell nacional i depenia en bona mesura de la regularitat del treball.³⁷

Aquest augment dels salaris, juntament amb la reducció de la disponibilitat de sectors de la força de treball eventual va conduir, lentament al principi, a la mecanització d'un determinat nombre d'operacions, en especial les de la recol·lecció de fenc i de cereals, que sempre havien estat els punts principals de contractació de treballadors eventuals. Això no obstant, el canvi va ser extremament lent fins i tot a les àrees amb una pràctica agrícola avançada, i no té sentit veure cap imponent «desocupació tecnològica». Més aviat el descens de la població i la utilització de maquinària varen anar de la mà. Solament quan va tenir lloc una crisi específica amb una pujada sobtada dels salaris o la disminució de l'oferta de treballadors irlandesos per a la recol·lecció, com al Lancashire, va produir-se una mecanització accelerada.³⁸

Els darrers anys de la dècada del 1890 eren clars alguns dels efectes a curt terme de la depressió sobre els jornalers. El despoblament rural s'havia accelerat a causa dels canvis a l'agricultura de les zones cultivables, i els salaris havien pujat temporalment en termes reals a la majoria de les zones. La quantitat de treball eventual en el sector de conreu havia disminuït i era gradualment substituït per la maquinària. A llarg terme això conduïa a un nucli de treballadors més estable amb una ocupació més regular i, probablement, amb una remuneració lleugerament més elevada, acompanyada d'un ús més gran de tecnologia mecanitzada i a un ús molt inferior de treballadors eventuals. Això tingué importants ramificacions per als petits productors familiars, que es refiaven del treball a jornal per tal de complementar llur producció de subsistència. Més endavant tornarem sobre aquest punt.

Fora de l'aspecte simplement econòmic, la depressió va contribuir a

36. COLLINS, *Migrant Labour*, p. 51.

37. Alan ARMSTONG, *Farmworkers. A Social and Economic History 1770-1980* (Londres 1988), ps. 120-121.

38. Alistair MUTCH, *The Mechanisation of the Harvest in South-West Lancashire, 1850-1914*, «Agricultural History Review», 29 (1981).

un ventall ampli d'altres canvis que solament podem esmentar per manca de temps. La reducció dels ingressos dels terratinents per rendes, que fou molt gran, va dur a una reducció de la caritat i a una retirada dels terratinents de les institucions socials i culturals de les zones rurals. Aquest fet, acompanyat d'una actitud econòmica més dura de part de molts agricultors que sobrevisqueren a la depressió, va comportar una accentuació de l'antagonisme a les relacions socials, com ho demostra el creixement de les *trade unions* a les zones de grans explotacions agrícoles.³⁹ També hi va haver una disminució, més difícil de quantificar, dels pagaments en espècie a mesura que les relacions es basaven més obertament en els pagaments en diners. Cap a la meitat de la dècada del 1870, per exemple, malgrat que a Northumberland formalment els pagaments continuaven sent en espècie, sovint s'esborraven i se substituïen per una suma en metàl·lic. En un contracte d'aquest període les paraules «una vaca alimentada amb herba a l'estiu i amb fenc a l'hivern» són esborrades i s'hi ha escrit «o vuit lliures», i tots els pagaments en cereals o fesols, esborrats i substituïts per «o divuit lliures».⁴⁰ Al voltant del 1890 aquest procés havia anat més enllà, fruit d'algunes pressions dels mateixos treballadors, els quals, segons la Royal Commission on Labour, «estan unànimement d'acord a dir que prefereixen cobrar en diners». No obstant això, es continuava proporcionant l'habitatge i sovint es plantaven encara patates.⁴¹ A les zones en què el treball a jornal havia predominat varen desaparèixer fins i tot els pocs pagaments en espècie que es trobaven a la dècada del 1860, i els que es mantingueren eren considerats més com a «regals» que com a pagaments pel treball realitzat.⁴² Aquests canvis eren indicatius d'un nou tipus de treballador agrícola i, a la vegada, en part el varen crear. Per primera vegada a Anglaterra, particularment a les grans explotacions del sud i de l'est, va existir una figura similar a la del «proletari clàssic». El 1914 la majoria dels jornalers d'aquestes zones no tenien altra cosa a vendre que la força de treball, i llur relació amb qui els donava feina era únicament a través de pagaments en diners. Nogensmenys, penso que queden problemes de caire teòric pel que fa a la descripció «proletari», però aquest no és el lloc per a tractar-los.

Per a la nostra segona categoria de treballadors, els mossos i criats, la depressió va tenir una repercussió diferent. Per als qui vivien a les

39. Alun HOWKINS, *Poor Labouring Men* (Londres 1985), capítols 3-6; i també HOWKINS, *Reshaping Rural England*, capítol 7.

40. Northumberland Record Office (NRO Z51/72).

41. *Royal Commission on Labour. The Agricultural Labourer. Report... upon Glendale Union. Northumberland* (1893-1894), ps. 105-106.

42. *Royal Commission on Labour. The Agricultural Labourer. Report... upon Thame, Oxfordshire* (1893-1894), p. 54.

grans explotacions agrícoles del nord i de l'est sembla que el canvi com a conseqüència de la baixada dels preus va ser petit, i possiblement es va reforçar el sistema, atès que l'alimentació dels treballadors que vivien a l'explotació era un dels costos més importants. Certament, quan la Royal Commission on Labour va visitar aquestes zones l'any 1892 no va detectar cap signe de canvi. A les àrees on aquesta institució era més tradicional, és a dir, les de petites explotacions del nord-oest i l'oest, sembla que hi hagué més canvis. Els pagesos amb les explotacions més petites, com els de Gal·les, varen tendir a no contractar treballadors i a comptar exclusivament amb el treball familiar. A la zona de Crediton, pertanyent a Devon, que anteriorment era una àrea de *living in*, eren «molt pocs» els «contractats que vivien a l'explotació» i fins i tot aquests estaven subjectes a un acomiadament d'alguns mesos, per bé que nominalment eren contractats per tot l'any.⁴³ L'any 1900 es deia que a molts comtats de l'oest, on la contractació amb habitatge a l'explotació havia estat corrent a la dècada del 1860, aquesta anava disminuint; i el procés va continuar fins a la Gran Guerra. Les conseqüències d'aquest fet sobre els mossos agrícoles depenia, una vegada més, de les regions. Els que estaven contractats a les grans explotacions agrícoles del nord continuaren en la mateixa situació, encara que finalment desaparegueren de tot arreu. Tanmateix, fins i tot dins del mateix sistema les coses canviaven. Encara que entre els mossos no hi havia *trade unions*, o n'hi havia poques, sembla que utilitzaren de manera creixent llur relativa força al mercat de treball per tal d'associar-se a l'època de la contractació. Alguns agricultors de Devon també observaven que la tradicional relació «amistosa» entre amos i mossos anava «canviant gradualment i convertint-se en una relació de contracte independent», mentre que al Lancashire un agricultor es lamentava del fet que «els homes són més independents que abans.»⁴⁴

Ara vull referir-me al tercer dels grups de treballadors rurals, els petits productors familiars o domèstics. La seva situació era complexa. A nivell nacional, el nombre de tinences de menys de 50 acres, *en proporció al total de tinences*, es mantingué gairebé constant. No obstant això, del 1880 al 1914 el nombre de tinences de menys de 20 acres (8 hectàrees) disminuï de manera constant, mentre que les que tenien entre 20 i 50 acres (de 8 a 20 hectàrees) disminuïren entre els anys 1875 i 1890 i després augmentaren lleugerament fins al 1930. Després d'aquesta data totes

43. *Royal Commission on Labour. The Agricultural Labourer. Report... upon Crediton, Devon* (1893-1894), p. 93.

44. *Royal Commission on Labour ... Crediton*, p. 99; *Royal Commission on Labour. The Farm Labourer ... upon Garstang. Lancashire* (1893-1894), p. 167.

les tinences per dessota dels 50 acres disminuïren ràpidament.⁴⁵ En termes reals, malgrat tot, el nombre de petites explotacions decaigué en un moment en què la població augmentava. A més d'això, les xifres nacionals amaguen el que varen ser canvis regionals importants. Un aspecte central era fins a quin punt un productor familiar concret comptava amb el mercat capitalista i amb el mercat de treball, fins i tot si aquesta dependència quedava amagada. A més, quan la confiança en qualsevol d'aquests factors era elevada, una bona part depenia de la mesura en què cada productor era capaç de treure'n profit, o viceversa. En aquest aspecte, era molt important el grau en què els petits productors familiars es refiaven del treball assalariat dels membres de les pròpies tinences en qualitat de treballadors eventuais, perquè, com hem vist, aquest sector estava en retrocès. Sembla probable que la contracció del mercat de treball al sector de l'agricultura capitalista o la crisi del sector d'ocupació industrial contribuïssin a la fallida dels petits productors familiars individuals (o de les zones on aquests predominaven). Aquest, certament, sembla haver estat el cas del Weald de Kent i Sussex, on l'abandó de la producció cerealícola més la introducció de maquinària en les operacions més importants de la collita va retallar ingressos vitals en diners i, juntament amb altres factors locals, tingué com a resultat una seriosa disminució del nombre de productors familiars del Weald. Probablement altres zones d'aquest tipus, tant les situades a les terres altes com les d'antics boscos i els erms de les terres baixes, sofriren les mateixes conseqüències. A Gal·les, la disminució de la demanda de treballadors eventuais a conseqüència de la introducció de nova tecnologia a la collita fou desastrosa per als *cottars*. Del 1880 en endavant la introducció de la segadora i després de la segadora-lligadora, juntament amb els problemes de la indústria minera local, finiren amb la necessitat de cooperació entre agricultors i *cottars*. El resultat fou que els vells grups de treball es desintegraren i deixaren els *cottars* en una situació econòmicament inviable, sense possibilitat de sobreviure com a productors familiars i sense poder trobar feina com a jornalers perquè les explotacions individuals eren massa petites per a contractar treballadors.⁴⁶ De manera similar, a Allandale sembla que un declivi de les explotacions de plom i la recessió temporal en el ram del carbó causaren greus dificultats en aquesta comunitat.

Encara que el productor familiar depengués menys del treball assalariat, el problema també es presentava en relació amb el mercat. Reeds assenyala com «la producció per al mercat situava de manera creixent els

45. David GRIGG, *Farm Size in England and Wales, from Early Victorian Times to the Present*, «Agricultural History Review», 35 (1987), ps. 183-185.

46. HOWELL i BABER, *Wales*, ps. 291-293.

productors familiars sota la influència dels compradors de llur producte i dels proveïdors de les primeres matèries. A més, la depressió del final del segle XIX féu que molts agricultors capitalistes entressin en competència directa amb els productors familiars...».⁴⁷ Aquest va ser el cas de la producció de làctics, fruita i hortalisses que s'expandí molt ràpidament durant la depressió a mesura que els agricultors capitalistes introduïen nous productes diferents del blat. Això tenia lloc particularment a la vora de les ciutats, on sovint hi havia hagut «colònies» de petites explotacions i amb freqüència comportava ajuntar diverses d'aquestes petites unitats. Això s'esdevingué a Kent, Surrey, Hertfordshire i a Essex, al voltant dels suburbis de Londres.

Alguns petits productors pogueren beneficiar-se d'aquests canvis. Brian Short ha demostrat que una part de la comunitat «pagesa» del High Weald no sols va sobreviure, sinó que s'expandí gràcies a la cria de gallines per al mercat de Londres. Ací, com a d'altres llocs, la distància relativament curta del centre de Londres (unes 40 milles) i un bon servei de tren fomentaren el desenvolupament d'una producció a molt petita escala.⁴⁸ La natura d'aquest tipus de canvis a nivell nacional la pot demostrar la creixent importància de la producció marginal i de luxe al sector agrícola. Per exemple, l'any 1908 l'aviram i els ous, d'una banda, i la fruita i les flors, d'una altra, constituïen una part més gran de la producció total de l'agricultura anglesa que la llana, i molt més gran que la fusta.⁴⁹ També es pot veure fins a quin punt aquests sectors havien crescut a nivell nacional pel fet que, entre el 1901 i el 1911, el nombre de jardiniers comercials, d'hortolans, venedors de llavors i floristes augmentà un 12,5%.⁵⁰ A Bedfordshire, un comtat durament colpejat per la depressió, entre els anys 1851 i 1901 augmentà un 66% el nombre de persones que es consideraven elles mateixes jardiniers comercials, la gran majoria després del 1861.⁵¹ Tanmateix, hauríem de subratllar que no tots haurien estat productors familiars. Alguns aspectes de la producció de flors per al mercat exigien una inversió considerable de capital per tal de començar el negoci, i també un ventall de qualificacions que no sempre eren a l'abast del petit agricultor de subsistència. Així doncs, és probable que en molts casos aquests representessin «nous» agricultors i que això fes

47. REED, *Gnawing it out*, p. 91.

48. Brian SHORT, *The Art and Craft of Chicken Cramming: Poultry in the Weald of Sussex 1850-1950*, «Agricultural History Review», 30 (1982).

49. HOWKINS, *Reshaping Rural England*, ps. 200-201.

50. *Census of England and Wales 1911*, vol. X, *Occupations and Industries* (1914) (c. 7018), p. 116.

51. F. BEAVINGTON, *The Development of Market Gardening in Bedfordshire, 1799-1939*, «Agricultural History Review», 23 (1975), p. 33.

disminuir encara més el nombre de productors familiars del vell estil que sobreviuen.

Ara m'agradaria treure algunes conclusions. En primer lloc, és fonamental veure que la força de treball de l'agricultura anglesa dels anys anteriors a la crisi de la dècada del 1880 no era homogènia, sinó que estava dividida per regions segons les diverses formes de contractació i de treball. Com a conseqüència, quan la crisi va començar aquests grups en reberen efectes diferents. En termes generals, tots estaven més proletaritzats a la dècada del 1900 que a la del 1860. A llarg terme, es pot veure el començament d'un canvi més important en la destrucció gradual del productor familiar i els darrers atacs de mort al criat agrícola. Ambdós grups es trobaven sota pressió abans de la crisi dels vuitanta, però la crisi actuà com a catalitzador de llur defunció final. A l'altre extrem, la importància del treballador temporal i emigrant també va disminuir en aquest període, però només momentàniament. Els «nous conreus» del 1900 en endavant, en especial la fruita i les hortalisses, exigien un nou tipus de força de treball eventual. És interessant de veure que, quan aquesta va aparèixer, no provenia dels districtes rurals despoblats, o de les debilitades àrees pageses de la «franja gaèlica», sinó de les dones i els nens de les ciutats. El que va quedar als districtes rurals va ser una força de treball assalariada regular d'un nucli de treballadors qualificats que depenien més i més de la maquinària. Aquesta tendència s'aniria fent més clara després de la Primera Guerra Mundial. Des del punt de vista cultural, al voltant del 1900 aquest grup s'havia separat del dels agricultors i havia començat a mostrar alguns símptomes de creació d'institucions separades i pròpies com les *trade unions*. El 1906 donaren suport polític al Liberal Party davant el Conservative Party, el partit dels agricultors benestants. Tanmateix, aquest fou un grup amb una vida molt curta des del punt de vista històric. Al final de la dècada del 1920 el canvi polític i econòmic havia alterat encara més la posició del treballador agrícola anglès; però això pertany a la part següent de la història.

Traducció d'ELENA GRAU